

The Implicit Speech Acts in Mohammad-Reza Hakimi's Normative Vocabulary on Social Justice

Mona Hamidinasab¹ , Mohamadali Tavana²

1. PhD Candidate in Political Thoughts, Department of Political Science, Faculty of Law and Political Science, Shiraz University, Shiraz, Iran. (Corresponding Author) Email: m.hamidinasab@shirazu.ac.ir

2. Associate Professor, Department of Political Science, Faculty of Law and Political Science, Shiraz University, Shiraz, Iran. Email: ma.tavana@Shirazu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received: 20 July 2025
Received in revised form: 17 September 2025
Accepted: 20 September 2025
Published online: 22 December 2025

Keywords:

*Eradication of Oppression,
Hakimi, Justice, Normative
Vocabulary, Speech Act, Tawḥīd*

ABSTRACT

Theories of justice in contemporary Islamic political thought—particularly among Shi'i scholars—remain relatively underdeveloped. Much of the existing literature either reiterates classical formulations or seeks to reconcile Islamic teachings with dominant Western theories of justice. Mohammad-Reza Hakimi, however, advances a distinctive approach by mobilizing religious and normative vocabulary in the service of social justice, grounded in the cultural and socio-historical context of Iranian society. Drawing on John Searle's theory of speech acts, this article examines the assertive, directive, and perlocutionary dimensions embedded in Hakimi's normative language of justice. Methodologically, the study employs qualitative content analysis of Hakimi's theological and socio-intellectual writings in order to trace how concepts such as justice, tawḥīd (monotheism), and human dignity are transformed into mobilizing elements of discourse. The findings demonstrate that Hakimi articulates his vision of justice through a conscious distancing from both conservative religious interpretations and capitalist social relations, thereby positioning social justice at the center of his intellectual project. Normative concepts such as enjoining good and forbidding wrong (amr bi'l-ma'rūf wa nahy 'an al-munkar), divine justice ('adl-i ilāhī), and tawḥīd provide the linguistic and conceptual foundations for linking faith to active social engagement aimed at eradicating poverty and oppression. By situating Hakimi's thought within Islamic intellectual traditions and contemporary socio-political challenges, this article highlights his contribution to a renewed conception of Islamic social justice and underscores the significance of linguistic analysis for bridging theology and social praxis.

Cite this article: Hamidinasab, M; Tavana, M (2025). The Implicit Speech Acts in Mohammad-Reza Hakimi's Normative Vocabulary on Social Justice. *Social Theories of Muslim Thinkers*, 15(4): 113-131. <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.398323.1804>

© The Author(s).

Publisher: University of Tehran Press.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.398323.1804>

1. Introduction

Justice has consistently occupied a central position in Islamic thought and is presented in religious texts as one of the primary objectives of the prophetic mission (Motahhari, 1979: 16). In the contemporary context, however, a crucial question arises: how can religious concepts be reinterpreted in ways that meaningfully address social justice and the eradication of oppression in Muslim societies facing complex socio-economic challenges (Nasr, 2002: 173)?

Within this framework, Mohammad-Reza Hakimi emerges as a critical religious intellectual who, through his sustained critique of conservative religiosity and capitalist social structures, identifies justice as the very “core of faith.” He links justice intrinsically to monotheism, human dignity, and the realization of social equity (Hakimi, 1999). For Hakimi, religion that lacks a firm commitment to social justice is stripped of its substantive meaning and reduced to a mechanism for legitimizing existing power relations.

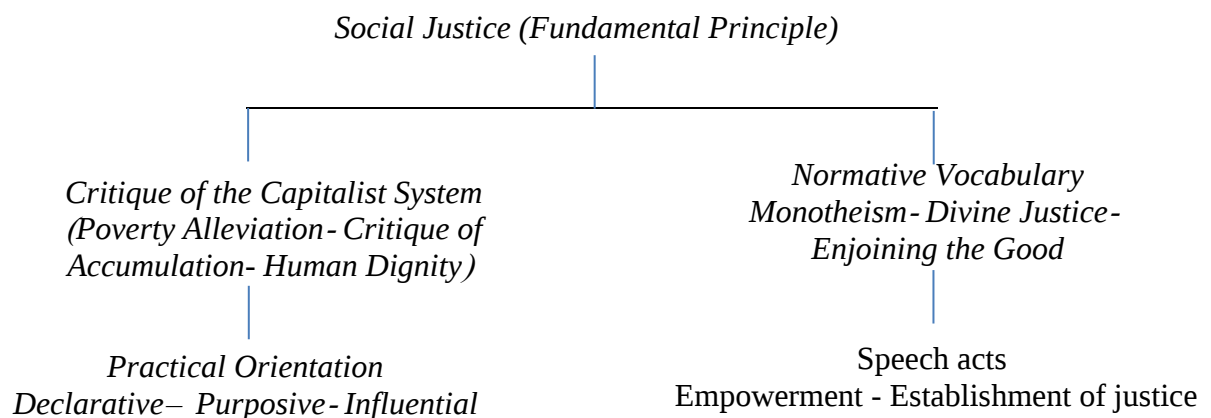
The central concern of this study is to examine the role of Hakimi’s language and normative vocabulary in shaping his conception of justice, and to analyze how these linguistic elements function as speech acts that transform justice into a mobilizing discourse. A review of the literature indicates that most studies on Islamic justice have focused either on theological exegesis or on comparative analyses with Western theories, such as Rawlsian justice. By contrast, linguistic and discourse-oriented approaches to justice in Islamic thought remain relatively unexplored. From this perspective, an analysis of Hakimi’s language opens a new analytical horizon for understanding the dynamic relationship between religion, justice, and society.

2. Methodology

This study adopts a qualitative and analytical research design. Data were collected from Mohammad-Reza Hakimi’s major theological and socio-intellectual writings. The theoretical framework is grounded in John Searle’s theory of speech acts, which distinguishes among assertive, directive/commissive, and perlocutionary acts. Through qualitative content analysis, Hakimi’s normative vocabulary was examined in order to identify how different types of speech acts operate within his discourse on justice and contribute to its mobilizing function.

3. Findings

The analysis reveals that key concepts such as justice, *tawhīd*, oppression (*istiz‘āf*), and human dignity function as normative and mobilizing elements within Hakimi’s discourse. His assertive speech acts articulate foundational religious claims, such as the assertion that justice constitutes the essence of faith. His directive and commissive speech acts call upon individuals and communities to assume moral responsibility and actively engage in struggles against poverty and oppression. Finally, his perlocutionary acts generate moral sensitivity, indignation, and a sense of collective responsibility, thereby relocating justice from the realm of abstract theory to that of concrete social action.

4. Discussion and Conclusion

The findings indicate that Hakimi's conception of justice cannot be reduced to either a purely theological doctrine or a narrowly defined political theory. Rather, it constitutes a theocentric and socio-moral principle oriented toward combating oppression and realizing human dignity. Through the strategic use of normative vocabulary, Hakimi's language functions as an instrument of social awakening and mobilization.

Accordingly, this study argues that justice in Hakimi's thought is not merely a matter of theoretical conceptualization but a linguistic mechanism for inspiring socio-religious praxis. His speech acts operate as tools of ethical stimulation and social struggle, reflecting his fundamental objective of concretizing justice within Islamic society.

The significance of this research can be articulated on two levels:

A. Scientific and Theoretical Functions

1. **Indigenization of justice theory:** In a global intellectual landscape dominated by Western theories of justice, such as those of Rawls and Amartya Sen, Hakimi's thought demonstrates the possibility of articulating a justice framework rooted in Iranian-Islamic intellectual traditions.
2. **Expansion of critical linguistics in religious studies:** This approach reveals that religious language is not merely expressive but performative and mobilizing, enabling a reinterpretation of religious texts through interdisciplinary perspectives.
3. **Bridging theology and contemporary humanities:** Applying theories from linguistics and the philosophy of language to religious texts fosters a productive dialogue between tradition and modern analytical frameworks.

B. Social and Cultural Functions

1. **Redefining justice in contemporary society:** In Hakimi's thought, justice transcends legalism and distributive concerns, emerging as a theocentric-social principle aimed at resisting oppression, combating poverty, and affirming human dignity.
2. **Critique of conservative religiosity:** The study underscores how religion, when detached from justice-oriented discourse, risks serving as an instrument for legitimizing social inequality and political stagnation.
3. **Strengthening justice-oriented discourse among youth and intellectuals:** By articulating indigenous concepts of justice through contemporary analytical tools, Hakimi's discourse offers a bridge between generations and intellectual traditions.

In sum, such analyses do not merely reinterpret religious texts; they situate the language of religious tradition within an active dialogue with contemporary social challenges, thereby providing intellectual resources for critiquing inequality and pursuing meaningful social reform.

Author Contributions: All authors contributed equally to the conceptualization of the article and writing of the original and subsequent drafts.

Funding: This research received no external funding.

Ethical Considerations: The authors avoided data fabrication, falsification, and plagiarism, and any form of misconduct.

Data Availability Statement: Not applicable.

Informed Consent Statement: Not applicable.

Conflicts of Interest: The authors declare no conflict of interest.

References

- Ahmadi, Babak. (1999). *Structure and interpretation of text* (4th ed.). Markaz Publishing.
- Akhavan Kazemi, Bahram. (1999). Justice and despotism in the political philosophy of Farabi. *Religion and Communication*, 9, 33–64.
- Armanmehr, Mohammad Reza. (2011). *A comparative study and critique of the criteria and dimensions of economic justice in the thought of John Rawls and Mohammad Reza Hakimi*. Dalil-e Ma Publishing.
- Chapman, Siobhan. (2005). *From philosophy to linguistics* (Translated by Hossein Safi). Gām-e Now Publishing.
- Hakimi, Mohammad Reza. (1992). *Al-Ḥayāt* (Vol. 1; Translated by Ahmad Aram). Islamic Culture Publishing Office.
- Hakimi, Mohammad Reza. (1996). *The school of separation (Maktab-e Tafkīk)*. Islamic Culture Publishing Office.
- Hakimi, Mohammad Reza. (1999). *Al-‘adl al-ejtemā’ī fī al-Islām [Social justice in Islam]*. Dār al-Kutub al-Islāmīyah.
- Hakimi, Mohammad Reza. (2003a). *Intention and non-occurrence (Letters)*. Dalil-e Ma Publishing.
- Hakimi, Mohammad Reza. (2003b). *Qur’anic social construction*. Dalil-e Ma Publishing.
- Hakimi, Mohammad Reza. (2003c). *The eternal message*. Dalil-e Ma Publishing.
- Hakimi, Mohammad Reza. (2003d). *The eternal uprising* (4th ed.). Dalil-e Ma Publishing.
- Hakimi, Mohammad Reza. (2009). *The Western sun* (29th ed.). Dalil-e Ma Publishing.
- Hakimi, Mohammad Reza. (2010). *The knowledge of Muslims* (17th ed.). Dalil-e Ma Publishing.
- Hakimi, Mohammad Reza. (2011a). *Ja’fari rationality* (Book 1). Dalil-e Ma Publishing.
- Hakimi, Mohammad Reza. (2011b). *The anthem of leaps* (14th ed.). Dalil-e Ma Publishing.
- Hakimi, Mohammad Reza. (2013). *Al-Ḥayāt* (Vol. 9). Dalil-e Ma Publishing.
- Hakimi, Mohammad Reza. (2016a). *Al-Ḥayāt* (Vol. 5). Dalil-e Ma Publishing.
- Hakimi, Mohammad Reza. (2016b). *Al-Ḥayāt* (Vol. 12; 3rd ed.). Dalil-e Ma Publishing.
- Hakimi, Mohammad Reza. (2022). *Qur’anic social construction*. Dalil-e Ma Publishing.
- Motahhari, Morteza. (1979). *‘Adl-e elāhī*. Sadra Publishing.
- Nasr, Seyyed Hossein. (2002). *Islam: Religion, history, and civilization*. HarperOne.
- Pakravan, Mehdi, & Barani, Mohammad Reza. (2019). An analysis of Imam Hussein’s speeches from Medina to Mecca based on the theory of speech acts. *Cultural History Studies*, 11(42), 1–25.
- Parsania, Hamid, Bozari-Nejad, Yahya, & Soleimani, Keyvan. (2021). Epistemological foundations and social contexts of Mohammad Reza Hakimi’s theory of justice. *Journal of Contemporary Muslim Thought Studies*, 13, 1–28.
- Searle, John Rogers. (1962). Meaning and speech acts. *The Philosophical Review*, 71(4), 423–432.
- Searle, John Rogers. (1979). *Expression and meaning: Studies in the theory of speech acts*. Cambridge University Press.
- Searle, John Rogers. (1998). *Mind, language and society: Philosophy in the real world*. Basic Books.
- Zahed Zahedani, Seyyed Saeed, & Moqaddasi, Mehdi. (2018). A critical review of the social thought of Mohammad Reza Hakimi. *Quarterly Journal of Social Theories of Muslim Thinkers*, 7(2), 1–22.

کنش گفتاری مستتر در واژگان هنجارین محمدرضا حکیمی درباره عدالت اجتماعی

منا حمیدی نسب^۱ ، محمدعلی توانا^۲

۱. دانشجوی دکتری اندیشه‌های سیاسی، گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران. (نویسنده مسئول). رایانامه:

m.hamidinasab@shirazu.ac.ir

۲. دانشیار گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه شیراز، ایران. رایانامه: yahoo.com@tavana.mohammad

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	نظریه‌ها و دیدگاه‌های مربوط به عدالت در اندیشه سیاسی معاصر اسلامی به‌ویژه در میان متفکران شیعه اندک است. بخشی از آن نیز یا بازگویی همان دیدگاه‌های کلاسیک است یا تلاشی برای سازگاری اسلام با یکی از نظریه‌های غربی. محمدرضا حکیمی یکی از متفکرانی است که می‌کوشد واژگان دینی را به استخدام عدالت اجتماعی درآورد و خوانشی نو از عدالت بر مبنای بافتار فرهنگی-اجتماعی جامعه ایرانی ارائه کند. نوشتار حاضر با بهره از نظریه زبان‌شناسی جان سرل، کنش‌های گفتاری نهفته در واژگان هنجارین محمدرضا حکیمی درباره عدالت اجتماعی را تحلیل می‌کند و به این پرسش پاسخ می‌دهد که بسترهای ایدئولوژیک و فکری محمدرضا حکیمی چه تأثیری بر فهم او از عدالت اجتماعی داشته است و کنش گفتاری بیانی، منظوری و تأثیری مستتر در واژگان هنجارین او درباره عدالت چیست. این مقاله نشان می‌دهد: ۱. حکیمی در فاصله‌گذاری از اسلام محافظه‌گرا از یک سو و نظام سرمایه‌داری از سوی دیگر دیدگاه خود درباره عدالت را مطرح می‌کند. از همین رو مضامین ناظر بر عدالت اجتماعی در اندیشه او کاملاً برتری دارد؛ ۲. واژگانی مانند امر به معروف و نهی از منکر، عدل الهی و توحید واژگان هنجارین او برای ساخت دیدگاهی جدید درباره عدالت اجتماعی اسلامی است که معطوف به پیوند معنای مسلمانی به کنشگری فعالانه اجتماعی برای رفع استضعاف و فقر است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۲۹	
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۶/۲۶	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۲۹	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۰۱	
کلیدواژه‌ها: توحید، رفع استضعاف، عدالت، حکیمی، کنش گفتاری، واژگان هنجارین.	

استناد: حمیدی نسب، مونا؛ توانا، محمدعلی (۱۴۰۴). کنش گفتاری مستتر در واژگان هنجارین محمدرضا حکیمی درباره عدالت اجتماعی. نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، ۱۵ (۴): ۱۱۳-۱۳۱. <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.398323.1804>

© نویسندگان.

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.398323.1804>

۱. مقدمه و بیان مسئله

در طول تاریخ فلسفه و اندیشه سیاسی، نظریه‌های مختلفی درباره عدالت شکل گرفته‌اند؛ از نظریه سودگرایانه جان استوارت میل که عدالت را در بیشترین نفع برای بیشترین افراد می‌داند، تا عدالت توزیعی جان رالز که بر انصاف و برابری فرصت‌ها تأکید دارد. در اندیشه اسلامی نیز عدالت جایگاهی محوری دارد. از منظر متفکران مسلمان، هستی دارای نظامی متناسب است که آغاز و پایان مشخص دارد و در درون آن موجودات از جمله انسان‌ها دارای جایگاه و کارکرد مشخص هستند. قرارگرفتن در جایگاه متناسب و عمل براساس کارکرد یا وظیفه، معنا و مفهوم عدالت در اندیشه متفکران مسلمان را می‌سازد. البته عدالت سطوح یا لایه‌های متفاوتی دارد؛ برای مثال عدالت در درون نفس انسان به معنای برقراری تعادل میان قوای درونی انسان و عدالت در شهر (جامعه سیاسی) است؛ به معنای سلسله‌مراتب خاصی که در رأس آن انسانی با قوه متخیله یا ناطقه قرار می‌گیرد. ریشه‌های چنین تفکری درباره عدالت را می‌توان در جمهور افلاطون جستجو کرد که پس از سنت ترجمه به دنیای اسلام نیز وارد شد و در اندیشه متفکرانی مانند فارابی جای گرفت. به این معنا مفهوم متداول عدالت در اندیشه اسلام قرارگرفتن هر چیز در جای شایسته آن است. بر همین مبنا فارابی به تبعیت از افلاطون یادآور می‌شود عدل همان ایفای اهلیت هر شیء برای آن است. به تعبیر دیگر عدل یعنی به هر شیء ماده و صورت، اهلیت و استعدادش [برای فعلیت و کمال] داده شود (اخوان کاظمی، ۱۳۷۸: ۶۷). فارابی در این مفهوم، عدل را به معنای حق وجودی در نظر می‌گیرد. شایان یادآوری است که از نظر فارابی افراد انسانی برابر نیستند، بلکه در سلسله‌مراتبی از توانایی‌ها و استعدادها قرار می‌گیرند. این فرایند بر نظم آفرینش منطبق است که بر سلسله‌مراتب و توانایی‌های متفاوت بنا شده است (اخوان کاظمی، ۱۳۷۸: ۶۷). چنین درکی از عدالت، سازنده پارادایم اصلی عدالت در تاریخ فکری اسلام از قدیم تا کنون است. در درون این پارادایم فکری محمدرضا حکیمی عدالت را نه تنها در قالب یک مفهوم حقوقی یا سیاسی، بلکه به مثابه اصل بنیادین در راستای توحید می‌داند. از این منظر تحقق عدالت وظیفه اجتماعی و الهی انسان مسلمان است.

یکی از راه‌های فهم اندیشه متفکران، فهم زبان آنان است. نظریه‌های متعددی به زبان و کارکرد آن می‌پردازد. از جمله نظریه جان سرل نشان می‌دهد مهم‌ترین زبان به انواعی از کنش در هم آمیخته است و فهم این کارکردها به بستر و زمینه کاربرد آن بستگی دارد. حال این پرسش طرح می‌شود که زمینه ایدئولوژیک چه تأثیری بر دیدگاه حکیمی درباره عدالت داشته است و کنش گفتاری بیانی، منظوری و تأثیری مستتر در متون و آرای فکری او درباره عدالت چیست.

این مقاله دارای دو بخش اصلی است. پس از مرور اجمالی پیشینه تحقیق و مبنای روش‌شناختی ابتدا بافت فکری تاریخی اندیشه محمدرضا حکیمی بررسی و سپس با تحلیل زوایای پنهان فکری او در مراجعه به متون و آثار، به این مطلب پرداخته می‌شود که واژگان هنجارین حکیمی و کنش‌های گفتاری نهفته او درباره عدالت چیست. برای این منظور با مراجعه به زمینه-متن محمدرضا حکیمی ابتدا واژگان هنجارین مرتبط با عدالت در اندیشه او استخراج و آن‌گاه کنش گفتاری بیانی، منظوری و تأثیری آن‌ها نشان داده می‌شود.

۲. پیشینه پژوهش

مرور پیشینه نشان می‌دهد تاکنون بیشتر پژوهش‌ها بر الهیات عدالت در متون اسلامی یا بر مقایسه آن با نظریه‌های عدالت غربی مانند رالز تمرکز داشته‌اند؛ درحالی‌که رویکرد زبان‌شناختی و تحلیل گفتگومانی در مطالعه اندیشه عدالت کمتر مورد توجه قرار گرفته است. از سویی درباره اندیشه حکیمی آثار اندکی منتشر شده است. پارسانیا، بوذری‌نژاد و سلیمانی (۱۴۰۰) در مقاله «مبانی معرفتی و زمینه‌های اجتماعی نظریه عدالت محمدرضا حکیمی» نشان داد عدالت‌پژوهی حکیمی تحت تأثیر روحیات شخصی، تجربه زیست فردی، مکاتب و جریانات سیاسی اجتماعی مانند مارکسیسم اسلامی و غیراسلامی بوده است و اقتصاد در منظومه عدالت اجتماعی او مرکزیت دارد. همچنین آرمان‌مهر (۱۳۹۰) در کتاب رالز-حکیمی مفهوم عدالت حکیمی و رالز را مقایسه کرد. او تأکید دارد در نظریه عدالت رالز افزایش نابرابری با حداقل رفاه طبقه ضعیف قابل‌توجیه است؛ چرا که آنچه در نظر رالز اهمیت دارد رفع فقر مطلق است و این مسئله در نگاه او طبق اصل پیشینه-کمینه

قابل‌شناسایی است. اما حکیمی بر لزوم توازن سطح زندگی در کنار افزایش رفاه طبقات پایین تأکید می‌کند؛ به‌گونه‌ای که رفع مطلق و نسبی فقر را لازم و ملزوم یکدیگر می‌داند. پژوهش اخوان کاظمی و حمیدی‌نسب (۱۴۰۲) با عنوان «نسبت عدالت و آزادی در اندیشه سیاسی محمدرضا حکیمی» نیز بر ضرورت توجه به اندیشه‌های اسلامی و بومی برای بازشناسی نسبت عدالت با مفاهیمی مانند آزادی تأکید داشت. عمده تمایز پژوهش حاضر از این مطالعه نیز در به‌کارگیری روش‌های تحقیق نشانه و زبان‌شناسی و بررسی واژگان هنجاری و کنش‌های گفتاری نهفته در متون و آثار حکیمی است. از این منظر، بررسی زبان و اصطلاحات حکیمی می‌تواند چشم‌اندازی نو برای فهم نسبت دین، عدالت و جامعه بگشاید.

۳. روش پژوهش: نظریه کنش گفتارها

تحلیل متون تاریخی براساس نظریات زبان‌شناسی گامی به‌سوی فهم بهتر گزاره‌های تاریخی است. امروزه «فلسفه زبان» یکی از مهم‌ترین شاخه‌های فلسفه تحلیلی است. نظریه «کنش گفتاری» که با نام «افعال گفتاری» یا «کارگفت‌ها» نیز شناخته می‌شود، در این حوزه قرار می‌گیرد (احمدی، ۱۳۷۸: ۱۱). کنش‌های گفتاری جنبه مهمی از کاربردشناسی زبان‌اند و زیرشاخه‌ای از تحلیل گفتمان نیز محسوب می‌شوند. اثر جان لانگ شاو آستین با نام چطور می‌شود با واژه‌ها کار انجام داد و همچنین کتاب جان راجرز سرل با عنوان کنش‌های گفتاری، دو اثر بسیار مهم در حوزه کاربردشناسی تلقی می‌شوند. آستین و سرل بر این باورند که زبان نه‌تنها برای تعیین ارزش صدق و کذب جملات، بلکه برای انجام کارها نیز به کار می‌رود. نگرش آن‌ها بر این اصل استوار بود که زبان همواره برای توصیف حقایق یا شرایط به کار می‌رود و چنانچه نتوان ارزش صدق و کذب جمله‌ای را تعیین کرد، اساساً آن جمله فاقد معنا است. طبق مشاهدات آستین و سرل، ما اعمال زیادی را بیان می‌کنیم که نمی‌توانند شرایط صدق را تأمین کنند. با این‌همه، جملات معتبر و قابل‌قبولی می‌نمایند که اعمالی فراتر از معنای تحت‌اللفظی خود را انجام می‌دهند. آن‌ها خاطرنشان می‌کنند که ما همان‌گونه که اعمال فیزیکی خود را انجام می‌دهیم، با استفاده از زبان نیز اعمالی را تحقق می‌بخشیم. به این معنا که از زبان برای امرکردن، درخواست‌کردن، هشداردادن یا نصیحت‌کردن استفاده می‌کنیم و به تعبیری دیگر، فراتر از معنای تحت‌اللفظی گفته خود، اعمالی را انجام می‌دهیم (پاکروان و بارانی، ۱۳۹۸: ۳۱).

یک الگوی رایج در تحلیل فلسفی در سال‌های اخیر این بوده است که نشان داده شود یک واژه خاص با انواع خاصی از کنش‌های گفتاری مرتبط است. گفته می‌شود که واژه مورد نظر برای انجام انواع خاصی از کنش‌های گفتاری به کار می‌رود یا اینکه آن واژه در انجام آن نوع کنش‌های گفتاری نقش دارد. افزون بر این، فیلسوفانی که چنین سخنی می‌گویند، این ادعا که یک واژه برای انجام انواع خاصی از کنش‌های گفتاری به کار می‌رود را بیانی از معنای آن واژه می‌دانند و از این‌رو آن را بخشی از تحلیل یا تبیین فلسفی آن واژه تلقی می‌کنند. هیر در کتاب زبان اخلاق می‌گوید: «کارکرد اولیه واژه «خوب» ستایشگری است. واژه خوب علاوه بر آنکه دارای معنای ستایشگریانه است، دارای «معنای ارزشی» نیز هست. اظهارنظرهای او درباره معنای خوب، آن را با دو نوع کنش گفتاری، یعنی ستایشگری و ارزش‌گذاری، مرتبط می‌سازد و این سخنان درباره معنا مبتنی بر این ادعای او است که خوب برای ستایشگری به کار می‌رود یا چنین نقشی دارد (Searle, 1962: 423). کتاب بیان و معنا: پژوهش‌هایی در نظریه کنش‌های گفتاری^۱ نوشته جان سرل مجموعه‌ای از مقالات بنیادین در باب نظریه اعمال گفتاری است که نقش زبان در کنش‌های انسانی را بررسی می‌کند. در این کتاب، سرل با توسعه ایده‌های آستین، مفاهیم مهمی مانند قصد، معنا، عمل التزامی و ارتباط میان زبان و ذهن را به‌طور سیستماتیک تحلیل می‌کند (Searle, 1979). مقاله او با عنوان «کنش‌های گفتاری غیرمستقیم»^۲ در سال ۱۹۷۵ بیانگر این نقد و بررسی بود؛ ضمن اینکه آرای او درباره نظریه آستین و دیگر مسائل مربوط به فلسفه زبان در کتاب کنش گفتار^۳ دیده می‌شود (چپمن، ۱۳۸۴: ۲۱۷).

1. Expression and Meaning: Studies in the Theory of Speech Acts

2. Indirect Speech Acts

3. Speech Act

سرل معتقد است در میان مواضع پیش‌فرضی که زیرساخت شناختی ما را شکل می‌دهند، شاید بنیادی‌ترین آن‌ها مجموعه‌ای از پیش‌فرض‌ها درباره واقعیت و حقیقت باشد. وقتی عمل می‌کنیم، فکر می‌کنیم یا حرف می‌زنیم، معمولاً بدون اینکه آگاه باشیم، شیوه‌ای خاص را برای ارتباط میان افعال، افکار و سخنانمان با جهان بیرونی مسلم می‌گیریم. در اغلب موارد، دلیل اینکه افراد چیزی را در زمانی خاص می‌گویند این است که بخواهند چیزی را به مخاطبان خود منتقل کنند؛ یعنی وقتی کسی چیزی را بیان می‌کند، نیت خاصی دارد و عمل ارتباط فقط زمانی موفق است که آن نیت توسط شنونده درک شود. این نیت تا حدی براساس آنچه گفته می‌شود شناسایی می‌شود، اما فقط تا حدی. آنچه گفته می‌شود، به‌تنهایی تعیین نمی‌کند که گوینده دقیقاً در حال انجام‌دادن چه کاری است. اگر بگویید: «تلافی می‌کنم»، ممکن است در حال وعده‌دادن یا تهدیدکردن باشد. شنونده چگونه تشخیص می‌دهد که کدام‌یک از این دو منظور بوده و گوینده چگونه می‌فهمد که شنونده حرف او را چگونه برداشت خواهد کرد؟ (Searle, 1998: 6). کاربرست نظریه‌های جدید زبان‌شناسی در تحلیل متون دینی و سیاسی می‌تواند افق‌های تازه‌ای را به روی پژوهشگران بگشاید. نظریه کنش‌گفتاری سرل، ابزار فلسفی بسیار قدرتمندی برای تحلیل زبان در عملکرد اجتماعی، سیاسی و دینی است. با این روش می‌توان این فرض را مطرح کرد که حکیمی از گفتار دینی بهره می‌گیرد تا کنش‌های سیاسی-اخلاقی خاصی را در جامعه فعال کند.

۴. یافته‌های پژوهش

۴-۱. بافت فکری-تاریخی حکیمی: عرصه‌ای برای استخراج واژگان هنجارین

برای بررسی کنش‌های گفتاری حکیمی معطوف به عدالت، ضروری است ابتدا بسترهای فکری او شناسایی شود. در این بخش تمرکز تحقیق بر شناسایی و بررسی واژگان هنجارینی است که چارچوب فکری حکیمی و به یک معنا رهیافت او به مسئله عدالت را شکل داده است. محمدرضا حکیمی^۱ برساننده عنوان مکتب تفکیک است و در بستر علوم انسانی اسلامی و فلسفه اسلامی رشد کرده است. او در بستر علمی خود به‌ویژه از فلسفه اسلامی، فقه، اصول کلامی و اخلاق اسلامی بهره می‌برد. حکیمی از مفاهیم خاص اسلامی مانند «امر به معروف»، «نهی از منکر»، «عدالت اجتماعی اسلامی»، «فقه» و «امر دینی» برای تبیین و تحلیل عدالت استفاده می‌کند. فهم این مفاهیم در بستر معرفتی او می‌تواند صورت گیرد؛ یعنی مجموعه‌ای از مفاهیم تثبیت‌شده فقهی و اخلاقی که در سنت اسلامی سابقه دارد. عبارت‌های امر به معروف و نهی از منکر هر دو آموزه اخلاقی-دینی هستند که در نظام فقهی و اخلاق اجتماعی معنا می‌شوند و هر دو عنصر مکمل یکدیگر در تحقق عدالت اجتماعی‌اند. عدالت اجتماعی ارزش بنیادینی است که هدف نهایی در نظام اسلامی محسوب می‌شود و نتیجه تحقق آموزه‌هایی مانند امر به معروف و نهی از منکر و به‌صورت عام فقه است. این مفاهیم به‌صورت لایه‌لایه با هم در ارتباط هستند. برخی مثل امر به معروف ابرارند، برخی مثل فقه دانش‌پایه‌اند و گروهی دیگر مثل عدالت اجتماعی هدف غایی‌اند. عدل الهی کلیدی‌ترین اصل در اندیشه او است؛ به‌گونه‌ای که تمام نظام دینی باید بر پایه عدالت تفسیر شود. حکیمی از سنت کلامی شیعه، به‌ویژه مکتب کلام عدل محور معتزلی-شیعی نیز بهره فراوانی می‌برد. حکیمی به دنبال احیای یک کلام عقل‌گرای اخلاق‌محور عدالت‌طلب است که در سنت شیعه وجود داشته، ولی در قرون اخیر به حاشیه رفته است. او تلاش می‌کند اصول کلامی را در بطن جامعه، تاریخ و عدالت اجرا کند. در این زمینه حکیمی از شیخ مرتضی مطهری و علامه طباطبایی تأثیر می‌پذیرد، اما جهت‌گیری عدالت‌محور او پیوند مستقیمی با مکتب تفکیک دارد. از نظر حکیمی، فهم واژگان نهایی اسلامی (به‌ویژه مکتب اهل بیت علیهم السلام) جایگاهی محوری در تأسیس نظام عادلانه دارد و سایر مفاهیم فرعی، در نسبت با این واژه‌ها معنا می‌یابند. او در آثار خود به‌ویژه در مکتب تفکیک، بر تمایز میان مفاهیم بنیادین و مفاهیم فرعی تأکید می‌کند. این تمایز از منظر او نه فقط یک دسته‌بندی مفهومی، بلکه یک اصول‌نگری معرفتی و ارزشی است که نقشی حیاتی در فهم صحیح دین و جهت‌دهی اجتماعی دارد. از نظر او مفاهیم بنیادین نقش ستون‌های معرفتی دین را دارند، مانند عدالت، توحید و امامت؛

۱. حکیمی در سال ۱۳۱۴ در مشهد متولد شد. در ۱۲ سالگی وارد حوزه علمیه خراسان شد و سال‌ها زیر نظر استادانی مانند میرزا احمد مدرس یزدی، شیخ هاشم قزوینی، آیت‌الله میلانی و... به تحصیل پرداخت (صدریه، ۱۳۹۲: ۱۳۴).

درحالی که مفاهیم فرعی مانند طهارت و آداب نماز نقش تزئینی یا جزئی دارند. به اعتقاد حکیمی، مفاهیم از نظر پیامدهای اجتماعی و انسانی در وضعیت متفاوت با یکدیگر قرار دارند. بدین گونه که مفاهیم بنیادین بر عدالت، آزادی و کرامت انسانی تأثیر مستقیم دارند و به دنبال اجرای عدالت اجتماعی و رفع فقر هستند. این نوع مفاهیم جهت و مقصد کلی دین را مشخص می کنند؛ درحالی که فرعیات در خدمت بنیادین ها هستند. از نظر او آیه «لقد أرسلنا رسلنا بالبینات وأنزلنا معهم الكتاب والميزان ليقوم الناس بالقسط» که سخن از حرکت انبیا برای قسط است، از نمونه های تأکید قرآن و روایات اصلی بر مفاهیم بنیادینی مانند عدالت است؛ بنابراین این مفاهیم فرازمانی و فراتاریخی هستند که همواره ثابت و اصیل و تغییرناپذیرند. حکیمی این واژگان را به مثابه شاخص های جهت دهنده اندیشه و کنش دینی-اجتماعی تلقی می کند. او این تمایز میان مفاهیم بنیادین و فرعی را یک دسته بندی علمی صرف نمی داند، بلکه آن را معرفتی، اجتماعی، و اصلاح گرانه می پندارد. در چارچوب این تفکیک میان مفاهیم بنیادین و فرعی، حکیمی امکان بازخوانی دین برای اهداف اجتماعی را فراهم می کند. نیت اصلی او ناظر به بازگشت دین به گوهر اصیل خود، یعنی عدالت محوری، انسان گرایی و هدایت اجتماعی است. او می خواهد تأکید را از «ظاهر دین» به «روح دین» بازگرداند. تقابل میان مفاهیم در این تحلیل نه صرفاً زبانی، بلکه جهانی بینی محور است؛ یعنی هر واژه نماینده یک نگرش کلان به انسان، جامعه، عدالت و دانش است. در این زمینه، برای استخراج واژه ها از معیارهای زیر استفاده می شود:

بسامد مفهومی: واژگانی که نه فقط از نظر تعداد، بلکه از نظر موقعیت معنایی و محتوای ارزشی در متن برجسته هستند؛

مرجع پذیری متنی-فکری: واژگانی که با مفاهیم اسلامی (قرآن، سنت) یا منظومه فکری نویسنده پیوند دارند؛

نقش گفتمانی: واژگانی که در تقابل با گفتمان مسلط قرار می گیرند و هویت بدیل می سازند؛

بار ارزشی و تقابلی: کلمات دارای بار ارزشی مثبت یا منفی مشخص که در جبهه گیری ارزشی نویسنده نقش دارند؛ برای مثال، عدالت در برابر استکبار.

مطالعه آثار حکیمی از جمله الحیات، پژوهش را به این نکته اساسی می رساند که کنش گفتاری حکیمی در تدوین این آثار بر نقد سرمایه داری وابسته و نابرابری اقتصادی در جامعه، نقد به ساختارهای اقتصادی مدرن، نقد فقر ساختاری و مقابله با دین محافظه کار شکل گرفته است. براساس این رویکرد، مفاهیم اسلامی عدالت اقتصادی بی شماری در آثار او مشاهده می شود. در آثار حکیمی واژگان کلیدی و بنیادینی بارها تکرار می شوند که این نه تنها اصطلاح اند، بلکه «نظام معنایی» دارند و قابل تفسیر در نسبت با یکدیگرند. برخی از مهم ترین واژگان نهایی او عبارت اند از:

ردیف	واژه ها	نظام معنایی	مفهوم متقابل در گفتمان سرمایه داری
۱	استضعاف-مستضعف	برگرفته از قرآن، و متون انقلابی-اجتماعی	اصالت رقابت-فردگرایی اقتصادی
۲	سرمایه داری-استکبار	نقد ساختار اقتصادی ناعادلانه و ضد انسانی	آزادی بازار-سود حداکثری
۳	انسان-کرامت انسانی	انسان گرایی دینی، نه ابزار تولید	انسان اقتصادی
۴	علم نافع	علم در خدمت عدالت و رهایی اجتماعی	علم ابزاری-علم در خدمت سودآوری
۵	فقرستیزی	کنش اجتماعی در برابر ساختار نابرابر	خیریه محور-عدم مداخله ساختاری

جدول ۱. واژگان هنجارین (منبع: نگارندگان)

در اندیشه حکیمی، نقد سرمایه داری به واسطه قرار گرفتن آن در تضاد با واژگان نهایی منظومه فکری او صورت می گیرد؛ واژگانی مانند عدالت، کرامت انسانی، مستضعف، علم نافع، و فقرزدایی. استضعاف مفهومی بنیادین در تحلیل اجتماعی حکیمی است. حکیمی بر «دفاع از مستضعف» به مثابه تکلیف الهی تأکید دارد. به اعتقاد او مستضعفان کسانی هستند که به لحاظ اقتصادی، اجتماعی و معرفتی در حاشیه قرار گرفته اند. او درواقع، مفهوم استضعاف و مستضعف را در مقابل مفهوم اصالت رقابت در سرمایه داری قرار می دهد که در آن، فردگرایی اقتصادی زمینه را برای این استضعاف فراهم می کند. واژگانی که حکیمی در تقابل با عدالت خواهی به کار می برد، نظام های سرمایه داری را

«ضدعدالت» و مبتنی بر اصالت سود و طرد مستضعفان معرفی می‌کند. او این واژگان را در مقابل مفهوم آزادی بازار-سود حداکثری در گفتمان سرمایه‌داری قرار می‌دهد و بدین طریق به دنبال نقد ساختار اقتصادی ناعادلانه و ضدانسانی سرمایه‌داری است. انسان در نگاه حکیمی صرفاً ابزار تولید یا تابع ساختار اقتصادی نیست، بلکه موجودی، دارای کرامت الهی و شایسته عدالت، آزادی و دانایی است درحالی‌که به اعتقاد او، سرمایه‌داری انسان را به مصرف‌کننده و تولیدگر تقلیل می‌دهد. براساس این نگاه، حکیمی در مقابل واژه انسان اقتصادی در سیستم سرمایه‌داری از مفهوم انسان دارای کرامت انسانی استفاده می‌کند. حکیمی مفهوم فقرستیزی را در تقابل با مفهوم خیریه‌محور و عدم مداخله ساختاری در رویکرد سرمایه‌داری قرار می‌دهد. از نگاه او، در سرمایه‌داری فقر معمولاً با صدقه مدیریت می‌شود و به دنبال کمک موردی بدون تغییر ساختار است؛ درحالی‌که حکیمی آن را نتیجه ساختار می‌داند و خواهان دگرگونی آن است. نگاهی که او به فقر دارد ساختاری است، نه پروژه خیریه. او با ساختار شکنی در نظم ناعادلانه اقتصادی به دنبال تغییر بنیادین ساختار است. با توجه به واژگان هنجارین عنوان‌شده، می‌توان جایگاه آن‌ها را در ساختار اصلی نگرش و اندیشه حکیمی در محورهای ذیل مورد بررسی تفصیلی قرار داد:

۴-۱-۱. جهان‌بینی اسلامی؛ توحیدی-علوی

حکیمی در کتاب عدالت، آن را به‌عنوان یکی از اساسی‌ترین اهداف اجتماعی اسلام معرفی می‌کند. او بر آموزه‌های قرآنی مانند آیه ۲۵ سوره حدید تأکید دارد: «لقد ارسلنا رسلنا بالبینات و انزلنا معهم الکتاب و المیزان ليقوم الناس بالقسط». این آیه نشان می‌دهد هدف از ارسال پیامبران و کتاب‌های آسمانی، برپایی عدالت در جامعه است. حکیمی این آیه را مبنای عدالت توحیدی خود قرار می‌دهد و تأکید می‌کند که عدالت، وظیفه‌ای الهی است که باید در همه ابعاد زندگی اجتماعی اجرا شود. او در این متن «اگر از متن مذهب پیروی شود و ماهیت والای انسان شناخته و پرورده گردد... زندگی سالم و انسانی و جویا وجود می‌یابد؛ و زندگی سالم و انسانی و جویا همواره تکاملی خواهد بود؛ و تکامل همواره نشان‌دهنده راه درست است و سرمنزله درست» (حکیمی، ۱۳۷۱: ۱۶)، باورهای خود را که مبتنی بر دیدگاهی فلسفی-جهان‌بینی است اعلام می‌کند. او باور دارد یک رشته از مقدمات وجود دارد که درباره رابطه میان دین، انسان، زمان و زندگی سالم است که تحقق آن‌ها به پیامدی مطلوب منجر می‌شود. عباراتی مانند «زندگی سالم و انسانی و جویا»، «ماهیت والای انسان» یا «سرمنزله درست» در این گزاره، حامل بار ارزشی و احساسی هستند. این نشان‌دهنده درگیر بودن احساسات گوینده در مفاهیم یادشده است و گوینده قصد دارد با آن‌ها، احساسات و انگیزه را در مخاطب تحریک کند. او در لایه‌ای عمیق‌تر، به‌صورت غیرمستقیم شنونده را به پیروی از مفاهیمی مانند مذهب، شناخت انسان و درک زمان دعوت می‌کند.

حکیمی به آموزه‌های امام علی (ع) و مهدویت به‌عنوان الگوهای کامل عدالت‌خواهی استناد و به این حدیث از امام علی (ع) اشاره می‌کند: «العدل رأس الایمان. سر ایمان اجرای عدالت است... اگر ایمان (دین‌داشتن، عمل به دین) را به پیکری همانند کنیم، سر آن پیکر عدالت است. و آیا پیکری بی‌سر چه خواهد بود؟ میته، مردار... و اگر جامعه‌ای میته و مردار شد، یعنی به حیات عدل زنده نبود و با روح عدالت جان نیافت، دیگر از چه ارزشی سخن می‌توان گفت؟» (ارجاع؟؟؟). (حکیمی، ۱۳۸۲: ۲۰۱). او در این متن با استفاده از زبان دینی، عقلانی و عاطفی، سه هدف اصلی را دنبال می‌کند: بیان حقیقت دینی، برانگیختن حس مسئولیت اخلاقی، تشویق به تأمل و عمل در جهت تحقق عدالت. از دیدگاه سرل، این متن ترکیبی پیچیده از چند نوع کنش گفتاری است که برای تأثیرگذاری معنوی، فکری و اخلاقی طراحی شده است. در این جمله، گوینده در حال نقل قول از یک منبع معتبر، حضرت علی (ع)، است و گزاره‌ای دینی را به‌عنوان حقیقتی معنوی و اخلاقی بیان می‌کند. در اینجا، گوینده در حال درخواست از مخاطب است. او می‌خواهد مخاطب به فهمی عمیق‌تر از آیات قرآنی و مفاهیم عدالت برسد. حکیمی در جایی دیگر می‌آورد: «پس اگر ولای علی (ع) جزو اسلام است، اگر سبب قبولی طاعات است و سعادت دو جهان انسان‌ها بدان پیوندد... و ولای علی به هدایت نشاط سازنده نسل‌های جوان برخیزد... آیا عاملی جهش‌زاتر از توجه درست به دید الهی، و موضع‌گیری دادگرانه، و عملکرد قاطع و کوبنده علی (ع) و حقیقت ناشناخته تشیع داریم؟ و در تشیع، دومین اصل -پس از توحید- چیست؟ آیا چیزی جز

عدل است و جز اجرای عدالت؟» (حکیمی، ۱۳۹۰: ۶۵-۶۶). این متن، از منظر کنش گفتاری سرل، ترکیبی از چند نوع کنش است، اما کنش بیانی و الزامی بیش از همه برجسته‌اند. گوینده از طریق طرح گزاره‌های دینی و ارزشی، در پی تثبیت یک حقیقت است و سپس با استفاده از ساختارهای پرسشی (از نوع استفهامی و انکاری)، سعی در هدایت ذهن مخاطب به‌سوی پذیرش آن دیدگاه دارد. در جایی که سخن از ضرورت پیوند با دید الهی و موضع‌گیری علوی می‌رود، می‌توان گفت که گوینده خود را به آن اصول متعهد می‌داند که به‌صورت غیرمستقیم ابراز شده است. این گزاره‌ها کنش بیانی قوی دارند؛ زیرا هم به معنای دینی عدالت می‌پردازند و هم ادعای مستقیمی درباره واقعیت اجتماعی مطرح می‌کنند. بخش‌هایی از متن، گویی دعوت یا الزام غیرمستقیمی برای مخاطب به تفکر و کنش اجتماعی دارد.

اصل «تساوی در آفرینش» مهم‌ترین اصل انسان‌شناختی اندیشه حکیمی است. مهم‌ترین و بیشترین واژگان هنجاری که در ارتباط معنایی با این اصل قرار گرفته‌اند، عبارت‌اند از: خودیت-برادری و برابری-فرزندگی اسلامی-مواسات و اقامه قسط-تولد اجتماعی. حکیمی معتقد است اسلام بیش از مکاتب انسان‌گرا به انسان اصالت می‌دهد. او پس از تفکیک «خود شخصی» و «خود نوعی»، بهترین راه انسان‌شناسی را «شناخت آثار و ژرف‌کاوی در ویژگی‌های نوع انسانی» می‌داند و «ارزشمندترین بخش‌های وجودی انسان» را «عقل، اراده، اختیار و انتخاب، عاطفه و احساس، فطرت، وجدان، تربیت‌پذیری و گرایش به بقا و جاودانی» معرفی می‌کند. این موارد زیربنای انسان‌شناختی نظرات حکیمی است و مبانی مضاف آتی، واسط این بنیان‌ها با نظریه عدالت او است. مباحث مبنایی حکیمی درباره انسان (و جهان) همواره امتدادی اجتماعی اقتصادی داشته و متأثر از جهت‌گیری کلی عدالت‌خواهانه او بوده است. هر جا از ویژگی‌های فطری و بنیادی انسان مانند منزلت، کرامت، اعتدال و... سخن می‌گوید، نگرش و گرایشی معطوف به مستضعفان دارد و وجوب مساوات و نفی ستم و ضرورت عدالت‌خواهی را نتیجه می‌گیرد (پارسانیا، بودری‌نژاد و سلیمانی، ۱۴۰۰: ۱۵۵).

حکیمی در فصل پنجم از جلد اول کتاب الحیات که به مبحث نقش ایمان در جهت‌گیری اجتماعی می‌پردازد، پس از اشاره به آیاتی از قرآن کریم و احادیث امامان معصوم (ع) این مطلب را عنوان می‌کند که نشانه همان کنش گفتاری حکیمی در مقابل قرائت مسئولیت‌ناپذیری انسان در برابر هم‌نوع در نظام فکری غربی است: «انسان در ارتباط با دیگر افراد و ادای دین انسانی و اجتماعی خود نسبت به آنان به کمال مطلوب می‌رسد. انسان بی‌توجه به دیگران و بی‌خبر از احوال مردمان چیزی از انسانیت کم دارد. و چگونه چنین فردی از نظر اسلام پذیرفته است؟ اسلام انسان مسئولیت‌شناس را می‌پذیرد و از بزرگ‌ترین مسئولیت‌ها، مسئولیت نسبت به هم‌نوع است. اسلام یک پیوند شبانه‌روزی و مستمر میان افراد برقرار کرده است» (حکیمی، ۱۳۷۱: ۴۰۵). این متن شامل چند جمله خبری-تحلیلی است که درباره جایگاه انسان در اجتماع و دیدگاه اسلام درباره مسئولیت اجتماعی انسان سخن می‌گوید. گوینده دارد اطلاعاتی را درباره یک واقعیت ارزشی-دینی به مخاطب انتقال می‌دهد. حکیمی در این عبارت، به‌صورت غیرمستقیم، مخاطب را به پذیرش مسئولیت اجتماعی ترغیب می‌کند. او در این متن برای فعال‌سازی وجدان انسانی و دینی در برابر دیگران و در جهت تقویت حس تعلق به جامعه تلاش می‌کند و به دنبال ایجاد و ارائه فهمی از انسان است که فقط با پیوند با دیگران کامل می‌شود. متن از نظر زبان‌شناختی و محتوایی در قالب گفتمان دینی-اخلاقی قرار می‌گیرد و با استفاده از ابزارهای زبانی مانند مقابله (بی‌توجه به دیگران = انسان ناقص) و مرجع‌دادن به اسلام، نوعی برهان اخلاقی-دینی را می‌سازد.

۴-۱-۲. نقد نظام سرمایه‌داری

واژگانی که حکیمی در تقابل با عدالت‌خواهی به کار می‌برد، نظام‌های سرمایه‌داری را ضد عدالت و مبتنی بر اصالت سود و طرد مستضعفان معرفی می‌کند: «شیوه و تفکر ضد عدالت، سرمایه‌داری است که اساس برهم‌زدن هر تعادلی به سود خویش است... و اصل حیاتی بهره‌مندی همگانی و عدالت اجتماعی را دچار مخاطره‌های جدی می‌سازد... با توجه به این واقعیت‌ها، زبان بی‌عدالتی موجود و پایمال کردن حقوق توده‌های محروم انسانی، خطری است عمومی و جهانی که محیط‌زیست و منابع حیاتی و امنیت و آسایش جامعه‌های بشری و همگرایی اخلاقی توده‌های انسانی را نابود می‌کند» (حکیمی، ۱۳۹۵: ۳۲۱-۳۲۴). متن با عبارت‌های «تفکر ضد عدالت»، «برهم‌زدن تعادل»، «مخاطره جدی»، «زبان بی‌عدالتی»، «پایمال کردن حقوق» و «نابودی همگرایی اخلاقی» دارای زبان ارزیابی‌کننده است و گوینده با استفاده

از عبارت‌های «خطر عمومی و جهانی»، «پایمال کردن حقوق»، «محیط‌زیست، امنیت، آسایش و... را نابود می‌کند» نوعی زبان استعاری و ترکیبات ارزش‌گذار را به کار می‌برد که به بیان پیامدهای منفی نظام سرمایه‌داری به صورت هشدارآمیز بپردازد. حکیمی در اینجا به صورت ضمنی و غیرمستقیم مخاطب را دعوت می‌کند که این نظام را نقد کند و برای عدالت تلاش کند؛ او با زبان فلسفی-اخلاقی، از ابزارهای بلاغی و مفاهیم دینی-اجتماعی بهره می‌گیرد تا بین اقتصاد و اخلاق، رابطه‌ای بنیادین ترسیم کند. نویسنده با تأکید بر جهانی بودن پیامد بی‌عدالتی، تأثیراتی از جمله برانگیختن احساس ناامنی اخلاقی و اجتماعی، افزایش آگاهی درباره آثار ساختاری سرمایه‌داری ناعادلانه، ترغیب به بازاندیشی در نظام‌های اقتصادی موجود و ضرورت اصلاح یا جایگزینی آن‌ها و ایجاد حس همدلی با توده‌های محروم و مسئولیت انسانی در برابر آنان، بر مخاطب اثر می‌گذارد.

حکیمی در این قسمت از متن با لحنی قضاوت‌گرایانه درباره تمدن غرب صحبت می‌کند و آن را به دلیل نداشتن آیین نجات‌بخش، تبعیض طبقاتی و فروپاشی نظام خانواده، در مسیر سقوط می‌بیند: «تمدن مادی غرب که چند قرن رو به فرازگرایی داشت، به علت نداشتن آیین و عقاید درست و مکتب اجتماعی و اقتصادی نجات‌بخش و نظام خانواده استوار و حاکمیت سرمایه‌داری تک‌اثری و تبعیض طبقاتی و... رو به نشیب‌گرایی و سقوط گذاشته است و روابط خانوادگی و انسانی در میان آنان رو به گسستگی دارد... این‌ها و علت‌های دیگری سرآغاز حتمی سقوط این تمدن به ظاهر پرزرق‌وبرق است و اندیشمندان و آینده‌نگران آنان نیز به آن اعتراف می‌کنند (حکیمی، ۱۳۸۹: ۴۶۷). او با استفاده از افعال «رو به نشیب گذاشته است»، «گسیخته است»، «کمرنگ شده» گزارشی از یک وضعیت را ارائه می‌دهد. این جمله همچنین دارای بار کنشی هشداردهنده است؛ بدین گونه که در عبارت «سرآغاز حتمی سقوط این تمدن» نویسنده نه تنها وضعیت فعلی را توصیف می‌کند، بلکه آینده‌ای تیره را هشدار می‌دهد؛ بنابراین با ارائه وضعیت اخلاقی و اجتماعی غرب به صورت بحرانی، نویسنده به طور ضمنی مخاطب را دعوت به بازاندیشی در مورد «راه درست» می‌کند که می‌توان آن را کنشی منظوری تلقی کرد. نقد حکیمی به تفکر سرمایه‌داری این است که او علم مدرن را صنعتی برای بازپروری این تفکر می‌داند. او اجرای عدل را نشانه، نتیجه و درواقع معیار صدق عقلانیت می‌داند و علم و تخصص در جوامع ناعادلانه را کاذب و جاهلانه می‌نامد: «این چه علمی است که مال را مهم‌تر از انسان و انسانیت بداند و به استثمار دیگران بپردازد؟! این نه تنها علم نیست، بلکه صنعت است، آن هم صنعتی در خدمت استثمار. اگر علوم و تخصص‌ها بر عقل استوار باشند و از عقل پیروی کنند، باید روابط اجتماعی و نظام اقتصادی را به سوی عدالت، اعتدال، قسط و توازن راهنمایی کنند و جامعه‌هایی متوازن و زندگی‌هایی انسانی و متعادل (زندگی براساس قسط و عدل) بسازند (حکیمی، ۱۳۸۶: ۱۰۶-۱۱۱). در این چارچوب فکری و ایدئولوژی اندیشه حکیمی، علمی که در خدمت عدالت و سعادت عمومی باشد، در برابر «علم بی‌تعهد» یا «علم سرمایه‌محور» قرار می‌گیرد؛ بنابراین فقط علمی مشروع و مقبول است که به عدالت منجر شود و در انسان روحیه و نگرش عدالت‌خواهی را ایجاد کند.

می‌توان نگرش ضدسرمایه‌داری را در این متن از توصیف تعادل و توازن اقتصادی نیز دریافت کرد: «این است سرگذشت بشریت اکنون که بی‌گمان به سقوط نظام‌های غربی سرمایه سالار می‌انجامد و سرآغاز آن هم اینک پیدا است. مگر دستی از غیب برون آید و کاری بکند و توده‌های بشریت مظلوم را از حاکمیت سرمایه‌داری رهایی بخشد... این چنین تمدنی و تفکری به راستی ضد انسانی است و باید واژگونه شود و این سنت خدا است که تغییرپذیر نیست. این حکمت علوی ترسیم‌گر سرنوشت جامعه‌های سرمایه‌داری و ستم‌بنیاد امروز دنیا است» (حکیمی، ۱۳۹۵، الف: ۴۱۹-۴۲۰). این جملات از نوع خبری و تحلیلی است و از ساختارهای آینده‌نگرانه و پیش‌بینی در آن استفاده شده است: مانند عبارت‌های «بی‌گمان به سقوط می‌انجامد»، «سرآغاز آن پیدا است»، «واژگونه شود»، «سنت خدا تغییرناپذیر است»؛ اگرچه در عبارت «باید واژگون شود» حکیمی با لحنی الزام‌آور، فراخوان به تغییر، اعتراض و مقابله با تمدن سرمایه‌داری را می‌دهد و با تأکید بر ضرورت این امر، در گوینده انگیزه اجتماعی و حتی سیاسی ایجاد می‌کند. همچنین با عبارت‌هایی مانند «بی‌گمان به سقوط می‌انجامد» تلاش می‌کند مخاطب را به پذیرش حتمی بودن تغییر متقاعد کند. براین اساس نویسنده با استناد به «سنت خدا» و «حکمت علوی» پیام را در چارچوب تفکر دینی و تاریخی تثبیت و مخاطب را دعوت به کنش اجتماعی یا انقلابی می‌کند. برای برانگیختن مخاطب به کنش اجتماعی و انقلابی،

حکیمی در عبارت «بهراستی ضد انسانی است» نوعی احساس تنفر یا اعتراض اخلاقی به وضعیت موجود را انتقال می‌دهد و با استفاده از واژه‌هایی مانند «بشریت مظلوم»، «ستم‌بنیاد» حس ستم‌دیدگی جمعی، همدردی و خشم در مخاطب را تحریک می‌کند.

۴-۱-۳. نقد نابرابری‌های اجتماعی-اقتصادی

ایده «اصالت اقتصاد اسلامی» نزد حکیمی به معنای مرکزیت‌داشتن اقتصاد در شبکه مسائل اجتماع و محوریت‌داشتن آن برای اندیشه اسلامی است. این ایده را می‌توان مبنایی در حوزه تصویر دینی از عدالت اجتماعی اقتصادی قلمداد کرد. به نظر می‌رسد مسئله اصلی مدنظر حکیمی، محوریت معیشت برای دیانت است؛ چنانکه گویی این دو اصل را یکسان می‌پندارد: «نان ستون نماز است، و نماز ستون دین. بنابراین، نان نیز ستون دین است... این است اصالت اقتصاد در اسلام» (حکیمی، ۱۳۹۱: ۱۳۵-۱۳۶). مهم‌ترین نتیجه‌ای که حکیمی از اصالت‌داشتن اقتصاد در اسلام می‌گیرد این است که نظام اقتصاد اسلامی شرط استقرار نظام روحی و معنوی آن است. درواقع هرچند اصالت اقتصاد در اندیشه حکیمی به معنای مرکزیت اقتصاد در منظومه مسائل دینی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، نظامی، اقتصادی، اخلاقی و... است، اما او برای محوریت اقتصاد برای نظام دینی یا معنوی و نقش معیشت در جهت ارتقای معنویت و احیای دیانت، اهمیت و جایگاه ویژه‌ای قائل است و بیش از ابعاد دیگر بر آن تأکید می‌کند. حکیمی از روایاتی مانند روایت مبنی بر ارتباط نان و نماز، «مشروط به شرط خویش» بودن، «پیوند میان معیشت و دیانت» را استنباط می‌کند؛ یعنی اگر شرط «استقرار نظام اقتصادی اسلامی» محقق نشود، مشروط «استقرار نظام روحی و معنوی» هم محقق نمی‌شود و جانشینی هم برای این شرط وجود ندارد (حکیمی، ۱۳۷۸: ۳۰۶-۳۰۷). در اشاره‌ای که حکیمی به روایت و حدیثی از امام جعفر صادق (ع) دارد، اگرچه آنچه بیان شده تعریفی جامع از عدالت است، اما درواقع منظور اصلی و غیربیانی حکیمی، تذکر به فراموش شدن و مورد غفلت قرارگرفتن عدالت در نزد عموم مسلمانان است: «والاثرین و انسانی‌ترین و ارزشی‌ترین و انقلابی‌ترین تعریفی که از عدالت معیشتی و اقتصادی در زندگی انسان شده، تعریف عظیم و کوتاه و عینی حضرت امام جعفر صادق (ع) است مبنی بر: «إِنَّ النَّاسَ يَسْتَغْنُونَ إِذَا عُدِلَ بَيْنَهُمْ» (حکیمی، ۱۳۹۵: ۱۵۶-۱۵۷). از منظر حکیمی، این تعریف به صورتی شگفتی‌آور، در نزد عموم مسلمانان به‌ویژه پیروان ائمه معصومین (ع) مورد غفلت قرار گرفته و فراموش شده است. از نظر حکیمی، نقطه اوج این تعریف عینیت آن است؛ یعنی در این تعریف، به هیچ‌روی کلی‌گویی و ذهن‌گرایی نشده است، بلکه واقعیت عینی و خارجیت ملموس با صراحت گفته شده است تا مطلب برای هر کس حتی عامی‌ترین مردم و حتی در سنین پایین از نوجوانان معلوم و محسوس باشد. اگرچه از ظاهر این دو حدیث، عدالت اقتصادی و معیشتی فهمیده می‌شود، چه‌بسا بتوان ایستار عینی‌گرایانه دو حدیث را به همه اقسام عدالت مربوط دانست؛ زیرا تعبیر الناس (مردمان) و اذا عدل بینهم (هرگاه در میان آنان عدالت اجرا شود) صورت‌های دیگر عدالت را نیز شامل می‌شود؛ زیرا ایجاد عدالت و اجرای آن به‌صورتی که جامعه از فقر رهایی یابد، باید بر شالوده‌هایی نیرومند استوار باشد. این شالوده‌های نیرومند، جز با حضور عدالت در شئون دیگر اجتماع پی‌ریزی نخواهد شد و استواری نخواهد یافت (حکیمی، ۱۳۸۲، ۱۵۸-۱۵۹).

رویکرد نقادانه حکیمی به نابرابری اقتصادی و شکاف طبقاتی را از این عبارت‌ها می‌توان دریافت کرد که معتقد بود نابرابری اقتصادی، بزرگ‌ترین مانع تحقق عدالت اجتماعی است: «از جمله علل مهم صعود و سقوط تمدن‌ها علل اقتصادی است. اجتماعاتی که از منابع و امکانات عادلانه بهره‌برداری می‌کنند، توزیع درآمدها و ثروت‌ها در چارچوب عدالت اجتماعی و بهره‌مندی همگانی است. در اجتماعاتی که توزیع منابع درآمد تبعیض‌آمیز است و جامعه طبقاتی و تکثیری شکل گرفته است و ناسازگاری‌ها و ستیزگری‌های طبقاتی روبه‌رشد دارد، از پای‌بست ویران است و با اندک فشار خارجی یا تضاد طبقاتی از هم می‌پاشد و رو به سقوط می‌نهد» (حکیمی، ۱۳۹۵: ۱۶۸). در متن ذکرشده که شامل جملات خبری و تحلیلی درباره نقش اقتصاد در سرنوشت تمدن‌ها است، دو نوع الگوی اقتصادی مطرح شده است. حکیمی در این متن، هم وضع مطلوب اقتصادی را ترسیم می‌کند و هم وضع بحرانی اقتصادی. در قسمت «از جمله علل مهم صعود و سقوط تمدن‌ها، علل اقتصادی است» گوینده ادعایی تحلیلی را بیان می‌کند و انتظار دارد مخاطب آن را به‌عنوان حقیقت بپذیرد. واژه‌های کلیدی مانند «عدالت اجتماعی»، «تبعیض‌آمیز»، «ناسازگاری»، «ویران»، «سقوط» بار معنایی و ارزشی دارند و مخاطب را به تفسیر خاصی از واقعیت سوق

می‌دهند. حکیمی برای برانگیختن آگاهی اقتصادی-اجتماعی مخاطب، نقش عدالت اقتصادی در دوام یا سقوط تمدن‌ها را برجسته می‌کند و مخاطب را از پیامدهای جامعه طبقاتی آگاه و به آن حساس می‌کند.

۴-۱-۴. مساوات و رفع استضعاف

همان‌طور که بیان شد، استضعاف یکی از واژه‌های کلیدی او در این زمینه است. واژه‌ای که برگرفته از قرآن، مفهومی بنیادین در تحلیل اجتماعی حکیمی است. حکیمی بر «دفاع از مستضعف» به مثابه تکلیف الهی تأکید دارد. حکیمی معتقد است نظام سرمایه‌داری، عدالت را فدای سودجویی کرده و موجب ظلم اقتصادی به توده‌های مردم شده است. به همین دلیل، او خواهان اقتصادی اسلامی و عدالت‌محور بود که در آن، فقرا و مستضعفان حمایت شوند. حکیمی اصل مساوات را براساس آیات و روایاتی مبنی بر «مساوی و همناس» بودن «حرمت، دوستی، راه حق و خدا» با «حرمت، دوستی، راه حق و انسان» مطرح می‌کند. به نظر می‌رسد هدف او در عبارت‌های فوق، برقراری رابطه تنگاتنگ حیات فردی و حیات اجتماعی است که در واژه هنجاری اقامه قسط متمرکز می‌شود. اما مساوات مدنظر حکیمی، وجوب تساوی در تقسیم و مصرف است که کمتر مورد پذیرش علما و اندیشمندان مسلمان است و حتی تحقق آن، چنان بعید است که حکیمی نیز آن را منوط به عصر ظهور می‌داند. نقدی که به این دیدگاه حکیمی وارد می‌شود این است که نگرش مساوات‌طلب او کمتر به رشد مادی و تولید اقتصادی توجه دارد. گویا آنچه برایش در درجه اول اهمیت دارد، عدالت اقتصادی و توزیع‌محوری است؛ درحالی که اسلام با هدف‌بودن ثروت و پول‌پرستی مخالف است و روشی معتدل را تجویز می‌کند. از سوی دیگر نباید به صورتی باشد که مانع رشد و تولید شود (آرمان‌مهر، ۱۳۹۰: ۱۹۱). اینجا است که می‌بینیم حکیمی اصول تعدیل‌یافته و دست‌یافتنی‌تر «عدالت، توازن و تقارب» را پیشنهاد و حکومت و جامعه را به آن‌ها دعوت می‌کند. او معتقد است نقش اصلی اجرای عدالت، پاک‌سازی جامعه از افراط و تفریط اقتصادی و تأکید شدید بر اقامه قسط و توازن برای از بین بردن دو مفسده بزرگ تکاثر و فقر است؛ بنابراین از نظر او عدالت به‌عنوان راهبرد کلان اجرای مساوات، در سه سویه تعدیل تکاثر افراطی، تأمین توازن اعتدالی و ترمیم فقر تفریطی، قابل و لازم‌الاجرا است. رفع تکاثر مهم‌ترین مسئله‌ای است که از نظر حکیمی مسئولیت آن، هم متوجه حکومت و هم متوجه یک فرد در جامعه است. او با همان جهان‌بینی‌ای که به فطرت وجودی انسان دارد، بر این مطلب تأکید می‌کند که تکاثر و مال‌دوستی در نفسانیت آدمی قرار دارد که باید با تمرین‌های تربیتی فردی و اجتماعی برطرف شود. درواقع تکاثر از نظر اسلام، نه تنها پدیده‌ای صرفاً سیاسی و اقتصادی نیست، بلکه نفسانی، تربیتی و اخلاقی نیز هست و بر زمینه‌های فرهنگی، فکری و تربیتی فرد بنا شده است (زاهد زاهدانی و مقدسی، ۱۳۹۶: ۱۰۰).

حکیمی با نقد سرمایه‌داری وابسته و نابرابری اقتصادی، در حال انجام کنش گفتاری علیه گفتمان اقتصادی سرمایه‌داری غربی و وابسته است و تلاش می‌کند مدل اقتصادی جدیدی براساس الگوی اسلامی ارائه دهد. در اندیشه او، عدالت اسلامی مفهومی است برخاسته از توحید و قسط، پیوندخورده با کرامت و مسئولیت انسانی و مبتنی بر تعالیم انبیا. در مقابل، عدالت مارکسیستی و لیبرالی هر دو، به دلیل نفی یا بی‌توجهی به بنیادهای وحیانی و اخلاقی، از نظر او ناقص و گاه خطرناک‌اند. حکیمی عدالت مارکسیستی را ماتریالیستی، جبری، بی‌خدا و متکی بر خشونت انقلابی می‌داند و آن را با عدالت توحیدی و اخلاق‌محور اسلام متفاوت می‌بیند. حکیمی در برابر عدالت مارکسیستی و غربی (لیبرالی)، با استفاده از یک کنش گفتاری مبتنی بر عدالت اسلامی به مقابله برمی‌خیزد. این کنش گفتاری نه صرفاً یک بحث نظری، بلکه تلاشی آگاهانه برای ساختن یک گفتمان بدیل و ارائه تصویری متفاوت از عدالت است که هم از لحاظ مبانی معرفتی و هم از حیث نتایج اجتماعی با دو گفتمان رقیب تمایز دارد. اما این تقابل به چه شکل صورت می‌گیرد؟

حکیمی عدالت اسلامی را به مثابه کنش گفتاری مقاومت‌گر در برابر دو قطب فکری حاکم (لیبرالیسم و مارکسیسم) مطرح می‌کند. او با تعریف عدالت اسلامی، در حال رد و نفی دو روایت رقیب از عدالت است. این عدالت با تکیه بر عدالت علوی و عدالت مهدوی تعریف می‌شود؛ یعنی الگویی الهام‌گرفته از امام علی (ع) و آموزه‌های مهدویت که بر عدالت اجتماعی، رفع فقر، کرامت انسانی و نفی ظلم تأکید دارد؛ الگویی

که دارای تمایز معرفتی با عدالت مارکسیستی است که مبتنی بر ماتریالیسم تاریخی و تضاد طبقاتی است و نیز با عدالت لیبرالی که مبتنی بر آزادی فردی و بازار آزاد است. براین اساس، این کنش گفتاری حکیمی را می‌توان در سه سطح تحلیل کرد:

(الف) سطح گفتمانی: او با تعریف مفهومی تازه از عدالت، در حال بازتعریف فضای مفهومی گفتمان عدالت است؛ یعنی می‌گوید: نه عدالت مدنظر سیستم‌های مارکسیستی کفایت می‌کند، نه عدالت غربی؛ بلکه باید از منظر دینی به عدالت نگاه کرد.

(ب) سطح هویتی: در واکنش به چپ‌گرایی و مارکسیسم روشنفکری ایرانی، عدالت اسلامی حکیمی هویت‌ساز است. او می‌خواهد نشان دهد که می‌توان عدالت‌خواه بود بدون آنکه به دامان ایدئولوژی‌های سکولار افتاد.

(پ) سطح ایدئولوژیک-انتقادی: معرفی عدالت اسلامی نه تنها کنشی تبیینی، بلکه اعتراضی و رهایی‌بخش است؛ چرا که علیه نظم سرمایه‌دارانه و دین محافظه‌کار نیز موضع‌گیری می‌کند.

۴-۲. کنش گفتاری مستتر در نظریه عدالت حکیمی

نظریه کنش گفتاری در زمینه تحلیل گفتمان، بر عملکرد زبان تأکید دارد و سخن گفتن را یک کنش دانسته است. با کاربست این نظریه، ضمن بررسی لایه‌های زبانی یک اثر، ویژگی‌ها و زوایای پنهان متن را می‌توان بررسی و آشکار کرد. برای تحلیل جایگاه عدالت در اندیشه حکیمی با رویکرد جان سرل، باید ببینیم که حکیمی چگونه از زبان و گفتار برای تأکید بر عدالت استفاده می‌کند.

تمرکز بر کنش بیانی به معنای بررسی «چگونگی گفتن» و «اثرگذاری کلام» این متفکر در حوزه عدالت است؛ یعنی بررسی اینکه زبان او چگونه به یک کنش اجتماعی و اخلاقی تبدیل می‌شود و نه فقط ابزاری برای انتقال مفهوم. حکیمی در آثار خود به‌طور گسترده‌ای به تحلیل این مفهوم پرداخته است، بدون اینکه مستقیماً دستور یا الزام عملی ایجاد کند. در سطح کنش بیانی، حکیمی صرفاً مفاهیم را توضیح می‌دهد و آن‌ها را در قالب یک نظام فکری ارائه می‌کند. در این مرحله او درصدد ایجاد زمینه ذهنی و معنایی برای پذیرش عدالت به‌مثابه بنیان دین است؛ نه از مسیر دستور، بلکه از طریق تفهیم، تعریف و زمینه‌سازی.

جملات او معمولاً خبری هستند که چیزی را بیان می‌کنند یا توضیح می‌دهند. حکیمی در کتاب الحیات (جلد ۱) می‌نویسد: «عدالت، اساس دین است و بدون آن، دین به‌صورت ظاهری و بی‌جان درمی‌آید؛ همان‌گونه که بدنی بدون روح، کالبدی مرده است» (ارجاع؟؟؟).

(حکیمی، ۱۳۷۱: ۴۰۶). در این جمله، از طریق تشبیه مفهومی (بدن بدون روح)، عدالت را به‌عنوان امری ضروری و بنیادین درک‌پذیر می‌سازد، بدون آنکه به خواننده بگوید: «باید عادل باشید». در این نوع کنش، از عبارات دستوری (مانند باید و لازم است) کمتر استفاده می‌شود. در مقدمه کتاب دانش مسلمین آمده: «نه دانش بی‌عدالت فایده دارد، نه قدرت بی‌اخلاق مشروع است.» اینجا حکیمی نهی یا امر نمی‌کند، بلکه در قالب تبیینی، پیوند میان دانش، قدرت، اخلاق و عدالت را به‌گونه‌ای ترسیم می‌کند که مخاطب، خود به نتیجه برسد باید عدالت و اخلاق، مبنای هرگونه دانشی باشد. چنین کنش گفتاری‌ای بسیار تأثیرگذارتر از امرونهی مستقیم است؛ به‌ویژه در بحث‌های ایدئولوژیک و اعتقادی. این نوع گفتمان به اصطلاح «غیردستوری» و درعین حال «اثرگذار» است. حکیمی با تعریف مفهومی عدالت، مخاطب را به‌تدریج وارد فضای اندیشه خود می‌کند تا بتوان در مراحل بعدی، کنش‌های منظوری‌ای مانند ضرورت اجرای عدالت اجتماعی را مطرح کرد. حکیمی در مقدمه کتاب منهای فقر می‌آورد: «عدالت آن است که انسان در جامعه‌ای زندگی کند که نیازهای اصلی‌اش تأمین شود، بی‌آنکه کرامتش لگدمال شود. عدالت یعنی نفی فقر، نفی تبعیض، نفی تحقیر انسان» (ارجاع؟؟؟). (حکیمی، پ، ۱۳۹۵: ۵۶). در این گزاره، حکیمی از افعال دستوری مانند «باید» استفاده نمی‌کند و عدالت را به‌صورت یک وضعیت انسانی قابل فهم تعریف می‌کند، نه صرفاً یک مفهوم انتزاعی. او همچنین از تعاریف فلسفی اجتماعی-اخلاقی بهره می‌گیرد تا مخاطب را آماده کند که در مراحل بعد، الزام به اجرای عدالت را بپذیرد. در این نوع گفتمان، حکیمی با زبانی فلسفی و عاطفی، مفاهیم عدالت را در قالب «کرامت»، «نیازهای انسانی» و «نفی فقر» تعریف می‌کند و به‌جای آنکه عدالت را صرفاً یک اصل شرعی معرفی کند، آن را در مقام یک ضرورت انسانی و عقلی می‌نشانند. حکیمی در کنش بیانی خود از زبان فلسفی و دینی استفاده می‌کند که بیشتر براساس مفاهیم دینی و اسلامی استوار است. سبک گفتاری حکیمی بیشتر آموزه‌ای و

تعلیمی است و هدف او ارتقای آگاهی دینی و فلسفی در جامعه اسلامی است. او تلاش می‌کند تا مفهوم عدالت را از طریق بستر دینی به مخاطب منتقل کند و آن‌ها را به انجام وظایف دینی و اجتماعی براساس اصول اسلامی دعوت کند.

در کنش منظوری، هدف این است که نشان دهیم منظور حکیمی از گفتار و نوشتار عدالت‌محورش چیست. درواقع، این پرسش به ما می‌گوید حکیمی چه چیزی را می‌خواسته است محقق کند وقتی درباره عدالت سخن می‌گوید. در فلسفه زبان و تحلیل کنش‌های زبانی، «کنش منظوری» یعنی آن هدفی که گوینده با گفتار خود قصد انجام آن را دارد. این هدف ممکن است:

- هشدار باشد (مثل بیدارسازی اجتماعی)؛

- تغییردهنده باشد (مانند تحول ارزش‌ها)؛

- فراخواننده به عمل باشد (نظیر مشارکت در عدالت‌خواهی).

در اندیشه حکیمی، کنش گفتاری منظوری زمانی رخ می‌دهد که او نه فقط مفهوم عدالت را توضیح می‌دهد، بلکه مخاطب را به اجرای آن‌ها موظف می‌کند و در حقیقت، از زبان برای فراخوانی به عدالت استفاده می‌کند. در این کنش، حکیمی عدالت را یک تعهد درونی و وجدانی به مظلومان می‌داند. این یعنی کنشگر عادل کسی است که خود را متعهد و مسئول می‌بیند، نه فقط کسی که قانونی را رعایت می‌کند. او در برخی از جملات خود از افعالی مانند «باید»، «لازم است»، «نباید»، «مکلف هستند» استفاده می‌کند که نیت الزامی و دستوری دارند. حکیمی از زبان برای تحریک وجدان اجتماعی و فراخوانی به عمل برای تحقق عدالت استفاده می‌کند.

در جمله «عدالت واجب شرعی است، نه یک توصیه اخلاقی ساده» یک کنش اعلانی وجود دارد که قصد آن بیان یک ادعا یا حقیقت درباره جایگاه عدالت در نظام شرعی است. این جمله نشان می‌دهد گوینده با نگاهی فقه‌محور یا شریعت‌مدار به عدالت می‌نگرد و در پی آن است که عدالت در جامعه دینی به عنوان «تکلیف شرعی» رعایت شود، نه صرفاً پیشنهاد برای بهتر زیستن. عبارت «حاکم بی عدالت، غاصب است» با اینکه ساختار خبری دارد، در اصل یک کنش گفتاری هنجاری و اعتراضی به‌شمار می‌رود. هدف آن ایجاد آگاهی، دآوری اخلاقی و احتمالاً دعوت به اقدام است. این جمله از نظر کنش منظوری، اعلان مشروعیت‌زدایی از قدرت ناعادلانه است. این نوع جمله‌ها معمولاً در متون سیاسی- انقلابی (مانند نوشته‌های دوران مشروطه یا انقلاب اسلامی)، فلسفه سیاسی اسلامی (نظیر آثار خواجه نصیر، ملاصدرا یا امام خمینی) ادبیات اعتراضی (برای نمونه در شعر حافظ یا سعدی) یافت می‌شود. نیت اصلی گوینده در جمله «عالمان دین اگر در برابر ظلم سکوت کنند، خائن‌اند» نشان دادن موضع قاطعانه در قبال سکوت در برابر ظلم است. براین اساس نشان می‌دهد سکوت علمای دین نه فقط خطا، بلکه خیانت تلقی می‌شود. این شیوه نوعی سرزنش کردن این قشر از جامعه است.

از منظر حکیمی، سکوت در این بافت فقط یک کنش منفی نیست، بلکه هم‌دستی با ظلم تلقی می‌شود. «عالمان دین» در این جمله مخاطب اصلی‌اند، اما دلالت این جمله شامل هر فردی می‌شود که در جایگاه دانایی و مسئولیت اخلاقی قرار دارد. جمله بسیار هشداردهنده و قوی است. استفاده از واژه «خائن» بار عاطفی شدیدی دارد و موجب تأثیرگذاری بیشتر جمله می‌شود. ترکیب «عالمان دین» و «خیانت» نوعی شکستن تابوی فرهنگی-دینی است که اثر خطابی جمله را دوچندان می‌کند. گوینده با برچسب‌زدن اخلاقی (خائن خواندن)، مسئولیت اجتماعی-دینی علمای دین را برجسته می‌کند و آنان را به واکنش فعال در برابر ظلم فرامی‌خواند. ویژگی‌ها در کنش منظوری حکیمی معطوف به مسئله عدالت، به‌ویژه در زمینه اهداف، مخاطبان و روش‌های ارائه ایده‌ها و مفاهیم قابل توجه است. با توجه به این ویژگی‌ها و نقشی که کنش منظوری در گفتار حکیمی گذاشته می‌توان گفت محمدرضا حکیمی در سطح کنش گفتاری منظوری، نه تنها درباره عدالت سخن می‌گوید، بلکه آن را به عنوان یک وظیفه و الزام اجتماعی معرفی می‌کند. او با استفاده از زبان، مخاطب را وادار به پذیرش مسئولیت می‌کند و زمینه‌ای برای تغییرات اجتماعی فراهم می‌آورد.

در اندیشه حکیمی، کنش گفتاری تأثیری زمانی اتفاق می‌افتد که مخاطب پس از شنیدن یا خواندن سخنان او، تغییر در احساسات، نگرش یا رفتار خود را تجربه کند. این تغییر می‌تواند شامل احساس مسئولیت اجتماعی، درک جدید از عدالت یا اقدام عملی در راستای اجرای

عدالت باشد و به واکنش‌های عملی و تغییرات اجتماعی، سیاسی و فرهنگی منجر شود. در تحلیل کنش تأثیری حکیمی به عدالت، آنچه اهمیت دارد بررسی این نکته است که این متفکر از لحاظ فکری، احساسی و کنشی چگونه بر مخاطب خود تأثیر گذاشته است. نگرش و تصور پیشینی نتیجه این رویکرد بر فعال کردن این حس در مخاطب است که انسان عاملی تأثیرگذار در همه زمینه‌ها است. در اندیشه حکیمی، عدالت‌خواهی یک نوع «ولایت‌پذیری آگاهانه» و حرکت در مسیر انبیا است، نه فقط یک ایده انتزاعی، و هویت عدالت‌خواهی یک انسان را در این مسیر تعریف می‌کند. این ویژگی از انسان مقلد و تقلیدکننده صرف و بی‌هدف، یک انسان صاحب ایده و فاعل مسئول و اخلاق‌مدار در جامعه می‌سازد. حکیمی بر این روش متمرکز بوده است که مخاطب را فقط در سطح عقل نظری متوقف نکند، بلکه با شیوه گفتاری خود، وجدان اخلاقی و احساس مسئولیت اجتماعی او را بیدار کند. او با تکیه بر آموزه‌های دینی، مفاهیمی مانند مظلوم، فقر، حق، عدالت علوی و تعهد انسانی را مطرح می‌کند تا مخاطب وظیفه‌ای در برابر عدالت احساس کند. این رویکرد، مخاطب را از حالت یک شخصیت و عنصر منفعل خارج و به یک عامل پرسش‌گر، فعال و متفکر اخلاقی تبدیل می‌کند. حکیمی با مفاهیمی مانند «اسلام عدالت‌محور» و «فقرزدایی به مثابه جهاد»، ذهن مخاطب را به سمت مسئولیت‌های اخلاقی متوجه می‌کند و مخاطب را به این سطح از پرسشگری می‌رساند که چه کاری درست است و چرا.

۱. او ابتدا عدالت را به عنوان یک مفهوم معرفی می‌کند (کنش گفتاری تلفظی)؛
 ۲. سپس از زبان برای ایجاد الزام و تکلیف اخلاقی و دینی استفاده می‌کند (کنش منظوری)؛
 ۳. در نهایت، گفتار او تأثیر اجتماعی می‌گذارد؛ به گونه‌ای که موجب توجه بیشتر مخاطب به مسئله عدالت می‌شود (کنش تأثیری).
- حکیمی فقط یک متفکر نظری نیست، بلکه یک کنشگر فکری است که گفتارش خود یک عمل اجتماعی محسوب می‌شود. او توانسته است مفاهیم عدالت، فقرزدایی و مسئولیت اجتماعی را از یک موضوع نظری به یک دغدغه عملی تبدیل کند. تأثیرگذاری او در این جوامع از طریق انتقال مفاهیم اسلامی به زندگی اجتماعی و روزمره تحقق می‌یابد. او می‌خواهد این مفاهیم را در میان مسلمانان نهادینه کند و با تشویق به عمل به دستورات دینی، تأثیر خود را بر جامعه اعمال کند.

۵. نتیجه‌گیری

فردگرایی در جوامع شهری ایران و کاهش روح همیاری مردم، فساد اقتصادی ناشی از تمرکز ثروت و مصرف‌گرایی نخبگان که در نهایت منابع عمومی را فدای مصرف می‌کند و خلأ خدمات عمومی را بیشتر می‌سازد، گسست میان شعار دینی و عدالت اجتماعی در سیاست و جامعه ایران، فاصله میان «دین رسمی» و زندگی عادلانه، از عمده چالش‌هایی است که زمینه توجه حکیمی به مسئله عدالت در جامعه را ایجاد کرده بود. حکیمی با استناد به قرآن و اصول فقه نشان می‌دهد عدالت فراگیر وظیفه‌ای واجب و شدنی است و افراد را دعوت به رشد اخلاق اجتماعی می‌کند. او این تقابل را واکنشی به فرهنگ مصرف‌گرا و بی‌اعتنایی اجتماعی می‌داند.

عدالت اجتماعی (اصل بنیادین)

شکل ۱. ویژگی زبان عدالت در گفتار حکیمی (منبع: نگارندگان)

تحلیل حاضر نشان داد اندیشه عدالت نزد حکیمی نه صرفاً آموزه‌ای الهیاتی یا نظریه سیاسی صرف، بلکه اصلی توحیدی-اجتماعی برای نقد نظام سرمایه‌داری، نقد تکاثر، مبارزه با استضعاف و تحقق کرامت انسانی است. زبان او با تکیه بر واژه‌های هنجارین، ابزاری راهبردی برای برانگیختن عمل عدالت‌خواهانه فراهم می‌کند. این پژوهش، عدالت در اندیشه حکیمی را صرفاً «مفهوم‌سازی نظری» نمی‌داند، بلکه آن را زبان برانگیختن کنش اجتماعی-دینی معرفی می‌کند و با تحلیل کنش‌های گفتاری در سه جهت‌گیری عملی بیانی-منظوری و تأثیری او، نشان داده شد که واژگان او ابزار بیدارسازی و مبارزه اجتماعی هستند، نه صرفاً آموزه‌های انتزاعی؛ چرا که هدف عمده حکیمی، تعیین‌یافتگی عدالت در جامعه اسلامی است. مهم‌ترین دستاوردهای این پژوهش را می‌توان در دو سطح طرح کرد:

الف) کارکردهای اجتماعی و فرهنگی عدالت

- بازتعریف عدالت در جامعه امروز: عدالت در اندیشه حکیمی فقط «قانون» یا «توزیع منابع» نیست، بلکه اصلی توحیدی-اجتماعی است که مبارزه با فقر، رفع استضعاف و کرامت انسانی را هدف می‌گیرد. این نگاه می‌تواند در جامعه‌ای که با نابرابری، تبعیض و شکاف طبقاتی روبه‌رو است، الهام‌بخش باشد؛
- نقد دین محافظه‌کار و گفتمان بی‌اعتنا: این مطالعه نشان می‌دهد دین اگر در زبان عدالت و مبارزه اجتماعی به کار گرفته نشود، به ابزاری برای توجیه وضعیت موجود بدل می‌شود. چنین پژوهش‌هایی ظرفیت دین برای نقد اجتماعی و اخلاقی را آشکار می‌کنند؛
- تقویت گفتمان عدالت‌خواهانه جوانان و نخبگان: نسل جدید با زبان فلسفه و علوم انسانی آشنا است. وقتی عدالت‌خواهی در میراث فکری بومی با ابزارهای مدرن تحلیل می‌شود، پیوندی میان نسل‌ها و زبان‌ها ایجاد می‌کند.

ب) کارکردهای علمی و نظری عدالت

- بومی‌سازی نظریه عدالت: در جهان امروز، بیشتر نظریه‌های عدالت از سنت‌های غربی چپ و حتی راست می‌آیند. مطالعه اندیشه حکیمی نشان می‌دهد می‌توان با تکیه بر میراث دینی-فلسفی ایرانی-اسلامی، نظریه‌ای بومی از عدالت داشت که ریشه در ارزش‌های فرهنگی ما دارد؛
 - گسترش زبان‌شناسی انتقادی در مطالعات دینی: این دست تحقیقات نشان می‌دهند زبان دین فقط «بیان عقاید» نیست، بلکه ابزار برانگیختن و کنش اجتماعی است. این نگاه می‌تواند به بازخوانی منابع دینی با رویکرد بین‌رشته‌ای کمک کند؛
 - ایجاد پل میان الهیات و علوم انسانی معاصر: استفاده از نظریه‌های مدرن زبان‌شناسی و فلسفه زبان در تحلیل متون دینی و فکری، گفت‌وگویی سازنده بین سنت و مدرنیته ایجاد می‌کند.
- بنابراین تحقیقات این‌چنینی صرفاً بازخوانی متون دینی یا فکری نیستند، بلکه زبان سنت دینی را در گفت‌وگو با مسائل امروز قرار می‌دهند و به جامعه ابزاری فکری برای نقد نابرابری و تلاش برای اصلاح اجتماعی می‌دهند.

۷. مشارکت نویسندگان

همه نویسندگان به طور مساوی در مفهوم‌سازی مقاله و نگارش پیش‌نویس‌های اولیه و بعدی آن مشارکت داشتند.

۸. ملاحظات اخلاقی

در این پژوهش، کلیه موازین اخلاقی شامل رضایت آگاهانه شرکت‌کنندگان، اطمینان از محرمانه بودن اطلاعات افراد و ورود یا خروج داوطلبانه مشارکت‌کنندگان رعایت شده است. همچنین ملاحظات اخلاقی مطابق با اصول اخلاق در پژوهش مدنظر قرار گرفته است.

۹. سپاسگزاری و حمایت مالی

در نگارش این پژوهش هیچ کمک مالی از سازمان‌های دولتی، عمومی، تجاری یا غیرانتفاعی دریافت نشده است.

۱۰. تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌دارند که در این مطالعه هیچ گونه تعارض منافی وجود ندارد.

۱۱. منابع

- احمدی، بابک (۱۳۷۸). ساختار و تأویل متن، تهران. چاپ چهارم. تهران: مرکز.
- اخوان کاظمی، بهرام (۱۳۷۸). عدالت و خودکامگی در فلسفه سیاسی فارابی. دین و ارتباطات، ۹، ۳۳-۶۴.
- آرمان‌مهر، محمدرضا (۱۳۹۰). بررسی تطبیقی و نقد معیارها و ابعاد عدالت اقتصادی در اندیشه جان رالز و محمدرضا حکیمی. چاپ اول. قم: دلیل ما.
- پارسانیا، حمید، بوذری‌نژاد، یحیی، و سلیمانی، کیوان (۱۴۰۰). مبانی معرفتی و زمینه‌های اجتماعی نظریه عدالت محمدرضا حکیمی. مطالعات اندیشه معاصر مسلمین، ۱۳، ۱۴۳-۱۷۴.
- پاکروان، مهدیه و بارانی، محمدرضا (۱۳۹۸). تحلیل سخنان امام حسین (ع) از مدینه تا مکه، بر پایه کنش‌های گفتاری جان سرل. مطالعات تاریخ فرهنگی، ۱۱(۴۲)، ۵۹-۲۷.
- چپمن، شیوان (۱۳۸۴). از فلسفه به زبان‌شناسی. ترجمه حسین صافی. تهران: گام نو.
- حکیمی، محمدرضا (۱۳۷۱). الحیات (ترجمه). جلد اول. ترجمه احمد آرام. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- حکیمی، محمدرضا (۱۳۸۲). جامعه‌سازی قرآنی. قم: دلیل ما.
- حکیمی، محمدرضا (۱۳۹۰). سرود جهش‌ها. چاپ چهاردهم. قم: دلیل ما.
- حکیمی، محمدرضا (۱۳۹۵ الف). الحیات. جلد پنجم. چاپ دوازدهم، قم: دلیل ما.
- حکیمی، محمدرضا (۱۳۹۵ ب). الحیات. جلد دوازدهم. چاپ سوم. قم: دلیل ما.
- حکیمی، محمدرضا (۱۳۹۵ پ). منهای فقر، چاپ دوم، نشر: الحیاء.
- حکیمی، محمدرضا (۱۳۸۹). دانش مسلمین، انتشارات دلیل ما، چاپ هفدهم: بهار.
- زاهد زاهدانی، سیدسعید و مقدسی، مهدی (۱۳۹۷). نقد و بررسی اندیشه اجتماعی محمدرضا حکیمی. نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، ۷(۲)، ۸۹-۱۰۸.
- صدریه، پیام (۱۳۹۲). پژوهشی در آثار و اندیشه‌های استاد محمدرضا حکیمی، نشریه پژوهش‌های نهج البلاغه، شماره ۳۷، تابستان.

Searle, J R. (1998). *Mind, Language and Society Philosophy in the Real World*, BASIC BOOKS A Member of the Perseus Books Group.

Searle, J R. (1979). *EXPRESSION AND MEANING, Studies in the Theory of Speech Acts*, Cambridge University Press.

Searle, J R. (1962). Meaning and Speech Acts, *The The Philosophical Review*, Vol. 71, No. 4.